

K tvorbe a využívaníu stratégií rozvoja¹

Ivan OKÁLI*

On the Creation and Implementation of Development Strategies

Abstract

The paper deals with development strategies as tool of structural changes in the economy. The first part discusses the experience gained in creation development strategies of the Slovak economy after 2000. In the next section it devoted attention not only to differences between strategies, visions and forecasts, but also to their connections. There are considered rules of strategies – their relationship to economic research, combining analytical and synthetical viewpoints, interdisciplinary approach, variability of solutions, etc. A part of the article is an explanation of cognitive and practical functions of strategies studies. The conclusions look at strategies in the regulation of market economy and justify the need of their continuous innovation.

Keywords: *economic growth, structural changes, strategies, visions, forecasts, economic policy*

JEL Classification: E17, E61, O11

Úvod

Hospodárska kríza, ktorá od roku 2008 zasiahla celý svet a primeranú dávku problémov nadelila aj Slovensku, zatienila predchádzajúci pozitívny vývoj slovenského hospodárstva. Pritom to, čo sa v ňom udialo v prvej dekáde 21. storočia, si na jej začiatku netrúfali predpovedať ani najoptimistickejšie scenáre budúceho vývoja. Vďaka vysokým tempám rastu HDP (ich ročný priemer sa za celé desaťročie končiace rokmi krízového poklesu rovnal 4,5 %) a za nimi stojacim štruktúrnym zmenám sa zvýšila výkonnosť slovenskej ekonomiky zo 43 % v roku 2000 na 67 % úrovne vyspelých európskych krajín (EÚ 15) v roku 2010.

* Ivan OKÁLI, Ekonomický ústav SAV, Šancová 56, 811 05 Bratislava 1; e-mail: ivan.okali@savba.sk

¹ Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-0750-11.

Produktivita práce (meraná HDP na pracovníka) vzrástla v uvedenom pomere a čase z 52 % na 75 %. A takmer o tretinu sa medzi SR a EÚ 15 zmenšili aj absolútne rozdiely v tvorbe HDP/obyv. (v PPS). Je iba zdanlivým paradoxom, že na rozdiel od rýchleho zatvárania medzery vo výkonnosti a produktivite sa medzi Slovenskom a EÚ 15 pomalšie zmenšovali rozdiely v úrovni miezd a že tu veľké rozdiely zostávali aj v rozsahu nezamestnanosti. Napriek tomu, že jej miera (podľa zisťovania Eurostatu) sa znížila z 19 % v roku 2000 na 14 % v (ešte krízovom) roku 2010.

Veľký krok, ktorý Slovensko po roku 2000 urobilo v konvergencii s vyspelými ekonomikami, nie je len prelomom vo vývoji jeho hospodárskej situácie. Je aj dejom, ktorý má potenciál ovplyvniť myslenie slovenskej spoločnosti. Od samých začiatkov uvedenia a formulovania národnej identity Slovákov bola ich kultúrno-politická elita nútená porovnávať svoju krajinu so svetom, v ktorom sa Slovensko malo samostatne etablovať. Bol to svet, z ktorého niekedy rýchlejšie, inokedy aj so značným oneskorením prichádzali nielen železnice, nové myšlienky a módy, no ešte pred ich ozajstným príchodom aj obavy z toho, k čomu všetkému to u nás povedie. Aj tieto zimomriavky z prievanu dejín – povedľa chod vecí určujúcej slabej politickej pozície Slovenska – posilňovali zdržanlivý „realizmus“, spájajúci ideu osamostatnenia Slovenska s úvahami o jeho začlenení do nejakého väčšieho štátneho útvaru. Po uskutočnení tohto zámeru sa v jeho rôznych obmenách vypracúvali programy – teda v podstate isté stratégie – na prekonanie hospodárskej zaostalosti Slovenska. Najambicióznejší z nich bol po roku 1945 uskutočňovaný program industrializácie Slovenska, ktorý si kládol za cieľ vyrovnať úroveň slovenskej s oveľa vyspelejšou českou ekonomikou. Napriek veľkým zdrojom vynaloženým na realizáciu tohto programu boli jeho výsledky najmä z kvalitatívneho hľadiska neuspokojivé preto, lebo samotné české hospodárstvo sa v systéme centrálného plánovania stalo upadajúcim *bench-markom*.

Výsledky dosiahnuté slovenskou ekonomikou v rokoch 2000 až 2010 treba hodnotiť triezvo. Nie ako definitívne potvrdenie konverencie Slovenska s vyspelými ekonomikami, ale skôr ako príslub, že Slovensko bude môcť za priaznivých okolností a pri ich rozumnom využívaní dobiehať krajiny, ktoré sa preň donedávna zdali byť v ekonomickom nedohľadne.

1. Stratégie vo svete a na Slovensku

1.1. Skúsenosti a príklady zo zahraničia

Ekonomickú teóriu od jej počiatku zaujíma, prečo niektoré krajiny bohatnú a iné, hoci aj s priaznivejšími prírodnými a geografickými podmienkami, zostávajú chudobné. Na tieto otázky hľadá v súčasnosti odpoveď politická ekonómia

rozvoja (Acemoglu, 2008; Adam a Dercon, 2009). Jej aktuálne poznatky sú využité a rozvinuté v štúdiu vypracovanej z iniciatívy Medzinárodnej banky pre rekonštrukciu a rozvoj (IBRD) a Svetovej banky (World Bank, 2008).

Už podnadpis štúdie formulovaný ako *Stratégia pre udržateľný rast a spravodlivý (inkluzívny) rozvoj*² smeruje pozornosť na jej hlavné, zo široko koncipovanej porovnávacej analýzy vyťažené zistenie, že najrýchlejší udržateľný rast sa po druhej svetovej vojne dosahoval v krajinách disponujúcich rozvojovými stratégiami.³ Z toho tiež vyplýva, že krajiny bez stratégie sú vo svojom rozvoji hendikepované a ich zaostávanie za inými krajinami sa môže zakonzervovať, či dokonca prehĺbiť.

Podmienkou úspešného hospodárskeho rozvoja nie je však iba samotná stratégia, ale dobrá stratégia, ktorá rešpektuje podmienky, možnosti i dosiahnutý stupeň rozvoja, stav a možnosti zmeny miestnych inštitúcií. Naopak, nevhodná, teda už aj prežitá a neinovovaná stratégia sa môže stať prekážkou postupu krajín do vyšších štádií konvergencie s vyspelými ekonomikami, ba aj príčinou hospodárskeho regresu.

Obsahová analýza stratégií rozvoja 13 najrýchlejšie rastúcich ekonomík zistila päť bodov, v ktorých sa tieto stratégie zhodujú. Sú nimi:

- plné využívanie svetovej ekonomiky zahrnujúce otvorenosť v zahraničnom obchode a tokoch kapitálu, import poznatkov, orientácia na svetový dopyt;
- udržiavanie makroekonomickej stability na báze iba miernej inflácie a udržateľných verejných financií;
- koncentrácia a vynakladanie zdrojov v prospech budúceho rozvoja, čo znamená vysokú mieru úspor a investícií;
- trhová alokácia zdrojov zahrnujúca predpoklad, že konkrétne smery rozvoja hospodárstva (produkčné štruktúry) sa formujú aktivitami podnikateľov využívajúcich inštitúciu súkromného vlastníctva;
- dôveryhodná, efektívna a schopná vláda vytvárajúca predpoklady na realizáciu predchádzajúcich bodov a zabezpečujúca spravodlivé rozdelenie výsledkov rastu medzi vrstvy obyvateľstva (pozri WB, 2008, s. 21 – 22).

² Anglické slovné spojenie *inclusive development* sa do slovenčiny bežne prekladá ničnevriacim výrazom *inkluzívny* (do seba zahrnutý) *rozvoj*, ktorý si nevšíma, že v angličtine *inclusive* znamená aj pre všetkých prístupný, všetkými využívaný (rozvoj). Je preto namieste, keď ekvivalentom anglického *inclusive development* je vo francúzštine výraz *développement solidaire* (*solidárny rozvoj*), ktorý, podobne ako výraz *spravodlivý rozvoj*, by bol pre slovenčinu vhodnejší.

³ „V druhej polovici 20. storočia rástlo 13 ekonomík nepretržite 25 rokov, ba aj dlhšie v priemere za rok najmenej o 7 %... Taký rýchly dlhodobý rast si vyžaduje úspešnú rastovú stratégiu.“ (WB, s. 2 – 3) S ohľadom na časovú uzávierku analýzy v roku 2005 štúdia konštatuje, že 7 % a vyššie tempá rastu sa dosiahli v Botswane (1960 – 2005), Brazílii (1950 – 1980), Číne (1961 – 2005), Hongkongu, Číne (1960 – 1997), Indonézii (1966 – 1997), Japonsku (1950 – 1983), Kórejskej republike (1960 – 2001), Malajzii (1967 – 1997), Malte (1963 – 1994), Ománe (1960 – 1999), Singapúre (1967 – 2002), Taiwane (1965 – 2002) a Thajsku (1960 – 1997).

Všetky uvedené zistenia, ktoré sú spoločné pre stratégie rýchlo sa rozvíjajúcich ekonomík, vyžadujú si podporu hospodárskych politík. Pri stanovení úloh a cieľov stratégie je preto potrebné dôsledne pozerat' na potenciál hospodárskych politík.

Poznatky vyt'azené z komparatívnej analýzy 13 úspešných ekonomík sú síce významné, ale zároveň veľmi všeobecné, takže môžu byť inšpiráciou, ale nie univerzálnym receptom na vypracúvanie stratégií. Nie sme teda „v žiadnej zo striedajúcich sa fáz ekonomického rastu schopní exaktne špecifikovat', aké majú byť voľby lídrov v rastových stratégiách, koalíciách a inštitúciách. Tie totiž veľmi inklinujú k dobovému kontextu. Bolo by pekné predstavít si všeobecne platnú teóriu, či rámec takejto voľby, no podľa našich vedomostí je to nedosiahnuteľné“ (Brady a Spence, 2009, s. 209).

1.2. Stratégia rozvoja slovenského hospodárstva v rokoch 2000 – 2010 a potreba jej inovácie

Slovenským politikom zodpovedným za stav národného hospodárstva nebolo na prelome tisícročí do písania stratégií. Našej ekonomike vtedy, ako sa vraví, tieklo do topánok. Nedôsledné riešenie transformačných úloh v rokoch 1993 – 1998 ju uvrhlo do hlbokých nerovnováh vyúsťujúcich do recidívy transformačnej recesie. Nasledovalo nevyhnutné posilňovanie trhových princípov vo fungovaní ekonomiky, čo bolo spojené s neraz bolestivými adaptačnými procesmi. Iniciovali ich reštrukturalizácia bankového sektora spojená s jeho privatizáciou, odstraňovanie nerovnováh vo verejných financiách i vo vonkajších vzťahoch (vrátane ustanovenia regulačnej funkcie menového kurzu), obmedzovanie zásahov štátu do cien a i. To vyvolalo adaptačné procesy vedúce k zmenám štruktúry ekonomiky spojeným s vlnou podnikových konkurzov a rekordným rastom nezamestnanosti.

Ekonomickými reformami, na ktoré sa po roku 1998 sústredila podstatná časť ekonomicky orientovaných vládnych aktivít, vytvárala sa funkčná trhová ekonomika. Tým sa plnila jedna z dvoch hlavných podmienok na obnovenie rokovaní o vstupe Slovenska do Európskej únie. Ďalšou, rovnako významnou podmienkou bolo konštituovanie demokratického politického systému. Riešenie akútnych ekonomických problémov v rámci nevyhnutných systémových zmien pomohlo Slovensku otvárať nielen cestu do EÚ, ale – práve vďaka tomu – aj výhľad na možnosti budúceho rozvoja jeho hospodárstva. Už pred prijatím SR do EÚ zaznelo, že „to, čo Slovensku chýba najviac, je systémové riešenie kľúčových problémov – počnúc neexistujúcou trhovo orientovanou vládnu stratégiou rozvoja ekonomiky“ (Gonda, 2003, s. 58). Uvedené upozornenie na potrebu rozvojovej stratégie je odcitované z knižky, obsahujúcej vyše dvadsať prognosticko-strategických štúdií k významným otázkam sociálno-ekonomickej situácie

Slovenska (IVO, 2003). Závěry štúdií venovaných ekonomickej problematike boli súčasťou myšlienkového prúdu, ktorý pripravil a realizoval reformy vykonané v rokoch 2002 – 2006 a ktorý vyústil do napísania štúdie *Stratégia konkurencieschopnosti Slovenska do roku 2010* s podnadpisom *Národná lisabonská stratégia* (Bruncko a kol., 2004).

Z formálneho hľadiska možno Národnú lisabonskú stratégiu (NLS) označiť za splnenie záväzku SR voči EÚ rozpracovať na slovenské pomery revidovanú lisabonskú stratégiu (EC, 2004). Vo svojom obsahu však NLS vychádzala zo záverov uvedenej publikácie IVO. Nebola ovplyvnená inými, v rovnakom čase vypracovanými štúdiami o budúcnosti Slovenska (Prognostický ústav SAV, 2002).

Národná lisabonská stratégia mala byť podľa jej vlastných slov „postavená na dvoch pilieroch:

- Úspešné dokončenie štrukturálnych reforiem a udržanie ich výsledkov.
- Systematické zameranie na naplnenie rozvojovej časti Lisabonskej stratégie“.

Prvý pilier NLS, ktorý sa zameril na dokončenie ekonomických reforiem, sa v rokoch 2002 – 2006 realizoval.⁴ Menšie úpravy, ktoré sa v rokoch 2007 – 2010 vykonali najmä v regulácii trhu práce a v sociálnej sieti, väčšinu vykonaných reforiem zachovali.⁵

Štrukturálne systémové reformy sa prejavili pozitívne na posilnení makroekonomickej stability i v lepšom fungovaní jednotlivých segmentov trhu. V dôsledku niektorých prvkov ich realizácie (najmä znížením miery prerozdelenia na jednu z najnižších úrovní v EÚ a zrušením aktívnej stimulačnej roly fiškálnej politiky) sa však oslabila pozícia štátu aj v oblastiach, kde je jeho pôsobenie užitočné a nekoliduje s fungovaním trhu.

Druhý pilier NLS mal zabezpečiť jej rozvojové ciele spojené najmä s vytváraním znalostnej ekonomiky (v informatizácii spoločnosti, vo vede, výskume a inováciách, vo vzdelávaní a kvalite zamestnanosti). Na jednej strane trpel neduhmi svojho vzoru – Lisabonskej stratégie EÚ v tom, že rozkladal svoju pozornosť do veľkého počtu čiastkových cieľov, a zároveň bol nekonkrétny pri

⁴ Obsahom uvažovaných reforiem bolo najmä posilnenie makroekonomickej stability za pomoci zodpovednej fiškálnej politiky, minimalizácia zásahov do voľného fungovania trhu, transparentná a neutrálna daňová politika, udržiavanie flexibilného trhu práce, udržiavanie funkčnej sociálnej siete v podobe, ktorá neoslabuje aktivity jednotlivcov a ich zodpovednosť za riešenie vlastnej situácie.

⁵ O zásadnejšie zmeny hospodárskopolitického rámca vytvoreného reformami druhej Dzurinovej vlády sa neusiloval ani *Modernizačný program Slovensko 21* z roku 2008. Obsahoval celý rad zaujímavých a potenciálne prospešných námetov pre hospodársku politiku v oblasti výskumu, vývoja, inovácií, vzdelávania, zamestnanosti a zlepšovania podnikateľského prostredia. Nebol to však strategický dokument s jednotiacou koncepciou vychádzajúcou z pochopenia problémovej situácie Slovenska. Z uvedeného hľadiska nemožno považovať za strategický dokument ani materiál vypracovaný Brunckom (2011). Hospodárskopolitické materiály tohto typu nemôžu síce nahradiť strategické štúdie, môžu však byť užitočné pri ich rozpracovaní do realizačnej polohy.

vytyčovaní hospodárskych politík potrebných na ich uskutočňovanie. Na druhej strane bol poňatý prevažne ako „povinná jazda“ nového člena EÚ, ktorý sa musí aspoň formálne prihlásiť k Lisabonskej stratégii EÚ. Dôkazom je absencia účinných hospodárskych politík i vynaložených zdrojov, ktoré by podporili realizáciu cieľov uvedených v NLS. Potvrďuje to aj miesto Slovenska medzi krajinami s najnižšou inovačnou výkonnosťou v EÚ 27 nielen na začiatku, ale aj na konci prvého desaťročia po roku 2000 (IUS, 2010).

Štrukturálne reformy spolu s úplným otvorením slovenskej ekonomiky do spoločného európskeho trhu vytvorili prostredie veľmi výhodné pre zahraničných investorov. Finančné stimuly, ktoré sa im poskytujú, atraktivitu Slovenska ešte viac zvýšili. Pritom absencia aktívnej proinovačnej politiky zahraničím kontrolovaným podnikom (ZKP) nijako nechýbala. Pre ne potrebné (technologické i produktové) inovácie si na Slovensko obvykle privádzali a doteraz privádzajú ako výsledok výskumu a vývoja vykonávaného pri materských podnikoch. To isté platí aj pre ďalšie segmenty ich sofistikovaných aktivít. Vďaka všetkým okolnostiam priaznivým pre fungovanie ZKP nadobudla ich pozícia na Slovensku neočakávane veľký rozsah.⁶ Spolu s tým, resp. v značnej miere práve vďaka tomu predstihol pôvodné predstavy aj rast výkonnosti a konkurenčnej schopnosti slovenského hospodárstva.

1.3. Stratégia rozvoja slovenského hospodárstva na roky 2011 – 2020

Nech už boli faktory pôsobiace na vývoj slovenského hospodárstva v rokoch 2000 – 2010 súčasťou napísanej, či len čiastočne spísanej, a sčasti (vo vzťahu k ZKP) životom opravenej stratégie, v každom prípade to boli faktory spojené s hospodárskou politikou všetkých vlád činných v tomto období. V dôsledku ich pôsobenia výkonnosť slovenského hospodárstva (meraná hrubým národným dôchodkom na obyvateľa) na konci prvej dekády 21. storočia (v roku 2010) dosiahla približne 16 tis. USD (World Bank, 2011). To je úroveň, ktorou sa Slovensko zaradilo do dolného pásma vysoko rozvinutých ekonomík.⁷

Doterajšie medzinárodné skúsenosti (World Bank, 2008; Gill a Kharas, 2009; Rodrik, 2011) poukazujú na to, že pokračovanie hospodárskeho rastu z tejto úrovne nie je jednoduché a bezproblémové. Len menšiemu počtu krajín sa po ich

⁶ Na Slovensku sa podiel ZKP na celkovej zamestnanosti v priemysle zväčšil z 21 % v roku 2000 na 48 % v roku 2010. Podiel ZKP na vlastných výkonoch a tržbách priemyselných podnikov vzrástol z 31 % v roku 2000 na 72 % v roku 2010 (ŠÚ SR, 2011).

⁷ Podľa veľkosti hrubého národného dôchodku na obyvateľa (vypočítaného metódou Atlas WB) v roku 2010 zaradila Svetová banka krajiny do týchto skupín: „krajiny s nízkym dôchodkom do 1 005 USD; krajiny s nižším stredným dôchodkom, 1 006 – 3 975 USD; krajiny s vyšším stredným dôchodkom, 3 976 – 12 275 USD a krajiny s vysokým dôchodkom, 12 276 USD a viac“ (World Bank, 2011).

prechode medzi vysoko rozvinuté krajiny darilo pokračovať v úspešnom hospodárskom raste, viaceré začali ekonomicky stagnovať. Aj touto otázkou sa zaoberá *Stratégia hospodárskeho rozvoja Slovenska na roky 2011 – 2020*, uvádzaná v ďalšom texte ako *Hospodárska stratégia 2020* (HS 2020),⁸ ktorá je súčasťou *Stratégie rozvoja slovenskej spoločnosti*, ďalej len SRSS (Šikula a kol., 2010).

Za súhrnnú úlohu rozvoja hospodárstva SR do roku 2020 (a prinajmenej aj v ďalšej dekáde) stanovila HS 2020 jeho konvergenciu k úrovni vyspelých európskych krajín (EÚ 15). Konvergenčná úloha je v HS 2020 rozpracovaná dovejára jej kvantitatívnych i kvalitatívnych cieľov.

V súlade s názormi odbornej verejnosti i hlavných politických síl⁹ vytýčila HS 2020 za prioritný kvalitatívny cieľ rozvoja vytváranie znalostnej ekonomiky¹⁰ ako bázy pre dlhodobu udržateľný hospodársky rast a solidárny (inkluzívny) rozvoj spoločnosti. Odôvodnenosť tohto cieľa je dokázaná vysokou efektívnosťou investícií do vzdelania a výskumu v modelovej analýze tvoriacej súčasť HS 2020 (Luptáčik a kol., 2010).

Zhoda v akceptovaní znalostnej ekonomiky ako priority budúceho rozvoja nevyklučuje rozdielnosť názorov na spôsob ich uskutočňovania. Aj preto, že niektoré otázky boli v HS 2020 spracované len v prvom priblížení, ba niekedy boli jej stanoviská vyslovené len v podobe pracovnej hypotézy.¹¹ Okrem toho, Slovensko i svet okolo neho sa menia. Pri doterajšom časovom odstupe od napísania HS 2020, po oboznámení s aktuálnymi stratégiami vypracovanými v iných európskych krajinách i analýzami iných – domácich i zahraničných autorov, a najmä pod tlakom zmien navodených hospodárskou krízou, už mnohé zistenia a odporúčania HS 2020 prichodia neúplné, nepresné a zrelé na revíziu.

V doterajších strategických úvahách – HS 2020 nevynímajúc – sa najväčšie obavy z budúcnosti spájajú s vplyvom mzdovej konvergenie na postupný odchod priamych zahraničných investícií (PZI) z teritória Slovenska. Súčasná úroveň

⁸ Členmi autorského kolektívu sú: T. Domonkos, K. Frank, P. Fellner, H. Gabrielová, M. Gregor, J. Iša, M. Králik, K. Kvašňáková, M. Lábaj, J. Lešínský, M. Luptáčik, P. Magvaši, K. Morvay, P. Ochoťnický, I. Okáli (vedúci), V. Páleník, L. Pániková, J. Renčko, I. Sutoris, M. Šestáková, I. Šikulová, M. Tóth a J. Vokoun.

⁹ Cieľovú orientáciu na vytváranie znalostnej, resp. vedomostnej ekonomiky formulovali slovenské pravicové strany v roku 2005 v NLS. V roku 2011 sa k nej opätovne prihlásili v štúdiu schválenej vládou I. Radičovej pod názvom *Minerva 2* (Bruncko, 2011). Ľavicová vláda R. Fica uznala vytváranie znalostnej ekonomiky za prioritný cieľ dlhodobého ekonomického rozvoja Slovenska pri prerokúvaní HS 2020.

¹⁰ Podľa odôvodnenia A. Klasa používa HS 2020 i SRSS termín „znalostná“ namiesto „vedomostná“ ekonomika. Znalosti zahŕňujú nielen vedomosti nadobudnuté vo vzdelávacom procese, ale aj v praxi získavané zručnosti, ktoré sa tiež stávajú súčasťou tvorivého potenciálu človeka.

¹¹ Podrobnejšie rozvinutie, hlbšiu argumentáciu a precíznejšie podanie z viacaspektového pohľadu si vyžaduje napr. mnou vyslovená téza o významnom postavení priemyslu v štruktúre slovenskej ekonomiky počas celého obdobia obsiahnutého Stratégiou.

a vývoj relácie medzi úplnými nákladmi práce v SR a vo vyspelých krajinách vytvára, pravda, zdanie, že uvedeným ohrozením sa možno zaoberať s istým časovým odkladom, prinajmenej po konsolidácii verejných financií. Takýto prístup by však bol možný len vtedy, ak by slovenské hospodárstvo nebolo rozštiepené do duálnej podoby – na sektor ZKP a na sektor domácich podnikov (DP).

Veľký prínos ZKP pre rozvoj slovenského hospodárstva v prvej dekáde 21. storočia sa prejavil aj v prudkom raste jeho exportu vedúcom k výraznému zhodnoteniu kurzu slovenskej koruny (SKK) na úroveň, ktorá po konverzii SKK/EUR pôsobí na ZKP celkom inak než na väčšinu DP. Zahraničím kontrolovaným podnikom s vysokou produktivitou práce existujúci kurz eura neprekáža. Pre DP s oveľa nižšou produktivitou¹² vytvára kurz eura exportnú a v dôsledku nášho úzkeho domáceho trhu aj celkovú rozvojovú bariéru. Upozorňujeme na ňu ako na argument v prospech pokračovania práce na rozvojovej stratégii. Aj ako na problém, bez riešenia ktorého sa nedá dosiahnuť trvalá konsolidácia verejných financií a pri riešení ktorého sa zlepšovaním pozície DP začína zvládať aj ohrozenie z možného odlevu PZI.

2. Vízie, stratégie, prognózy – rozdiely a nerozdiely

Víziám, stratégiám i prognózam je spoločný predmet ich záujmu – to, že skúmajú budúcnosť. Každá z nich to však robí s iným cieľom, čo spôsobuje odlišnosť ich obsahového zamerania i výsledkov.

Vízie predvídajú kvalitatívne zmeny vo fungovaní spoločnosti, spôsobe života a pod., ktoré vybočujú z ich súčasnej prevádzky a bežných predstáv. Z toho vyplýva ich dlhodobý (jedno- až dvojgeneračný) časový záber. Stratégie skúmajú v strednodobom (5 až 15-ročnom) časovom rozpätí procesy a v nich vznikajúce problémy, ktoré sa odvíjajú od súčasnosti, alebo môžu už podľa doterajšej skúsenosti vzniknúť počas zisťovaného obdobia. Dôraz sa pritom v strategických štúdiách kladie na to, ako posilniť a využiť pozitívne procesy a ako riešiť nežiaduce (problémové) situácie, ako obmedziť či eliminovať pôsobenie negatívnych faktorov. Preferujú sa pritom riešenia, ktoré otvárajú, alebo aspoň nezahatajú cestu k orientácii poskytovanej víziami. Pre strategické štúdie sú užitočné poznatky futuroológov vypracúvajúcich dlhodobé vízie. Sebakriticky konštatujem,

¹² Po odhliadnutí od medzinárodno-verejných podnikov dosiahla produktivita práce (meraná ako pridaná hodnota na pracovníka) v DP priemyslu v roku 2008 65 % a v roku 2010 už len 62 % úrovne produktivity práce v ZKP (ŠÚ SR, 2011). Treba ešte uviesť, že váha DP v celej slovenskej ekonomike je oveľa väčšia než v priemysle. Podľa H. Gabrielovej sa v úhrne nefinančných podnikov podieľali DP v roku 2006 na pridanej hodnote 60 %, na počte zamestnancov 72 %. Pritom produktivita práce v nefinančnom sektore dosiahla v roku 2006 v DP len 59 % úrovne ZKP (Gabriellová, 2010, s. 296).

že námety vyplývajúce z ekonomickej časti Dlhodobej vízie rozvoja slovenskej spoločnosti (Šikula a kol., 2008), vypracovanej pre HS 2020, túto funkciu plnili len čiastočne už v dôsledku voľby nedostatočne dlhého časového horizontu vízie. Ukázalo sa, že dvadsaťročná budúcnosť, ktorú chcela táto vízia obsiahnuť, je obdobie príliš krátke na to, aby v ňom prebehli procesy meniace kvalitu života ľudí i spoločnosti. Jej závery obsiahli len malú časť poznatkov, ktoré mala priniesť na Slovensku žijúca futurológia. Boli len istou prolongáciou strategických výhľadov a náležite neplnili funkciu orientačných bodov stratégie nastavených do vzdialenejšej budúcnosti.

Potreba využiť výsledky futurologických úvah narastá v strategických štúdiách smerujúcich k širokým zovšeobecneniam a k pohľadu na kľúčové otázky budúcnosti. Vzťahuje sa to najmä na analýzu rôznych podôb globálnej krízy (nielen finančnej, hospodárskej, ale aj ropnej a surovínovej, energetickej, potravinovej a i.) a rozporov civilizácie (medzi ľuďmi a prírodou, bohatstvom a chudobou). Úvahy o ich dôsledkoch sa premietnu nielen do hľadania praktických strednodobých odpovedí na uvedené výzvy. Budú si tiež všímať, ako z nich v dlhodobom časovom horizonte môžu vzniknúť zlomové situácie a body bifurkácie, v ktorých môžu nastať zmeny v ekonomickom a spoločenskom systéme vrátane systému medzinárodných vzťahov (Švihlíková, 2010). Budú to pohľady v scenároch obsahujúcich hľadanie možností adaptívneho správania Slovenska v rôznych podobách systémových zmien. Sotva sa v nich bude možné vyhnúť reflexiám o reakciách Slovenska na možné obmedzovanie zdrojov, dopytu, bezpečnosti a pod.

Použitie rôznych prístupov k určeniu obsahu vízií a stratégií rozvoja sa uplatňuje aj v rôznom stupni konkretizácie ich cieľov. Ako príklad možno uviesť tézu o spojitosti informačnej ekonomiky s vysokými mzdami, ktorá by mala „viesť k zmene hospodárskej politiky v zmysle presmerovania investícií a finančných tokov do oblasti ľudského kapitálu a podpory rastu životného štandardu vysoko-kvalifikovaných síl“ (Klinec, 2010, s. 12). V dlhodobej vízii je uvedenie tejto cieľovej predstavy (s potrebnou argumentáciou) namieste. V stratégii rozvoja, ktorá sa má zamerať práve na spôsob, akým by sa hospodárska politika mala podieľať na riešení mimoriadne ťažkej a zložitej úlohy presmerovania investícií, by uvedená téza bez konkretizácie jej obsahu bola vágna a zastierala by len názorovú insuficienciu.

Aj po troch desaťročiach zostáva v platnosti definícia prognózy ako „zdôvodnený výrok (systém výrokov) o prvkoch, aspektoch, oblastiach... budúcej objektívnej reality vo vymedzenom časovom horizonte zostavený na základe vedeckých metód, skúseností a tvorivej intuície prognostika (prognostického kolektívu) s udaním prijatých predpokladov, použitých metód a postupov a odhadu

spoľahlivosti prognózy, resp. hraníc jej použiteľnosti a platnosti...“ (Markuš, 1981). Jadro, resp. os uvedenej definície tvorí vedeckou analýzou podložené zistenie predpokladov budúceho vývoja (AK budú pôsobiť prognózované predpoklady, resp. faktory v spojení s ich očakávanými výsledkami, TAK sa realita dostane do prognózovanej podoby či stavu).

Od jadra (osi) definície prognózy sa môže odvinúť jadro (os) definície stratégie. Uvažovaná modifikácia spočíva v tom, že v analýze zisťovaných predpokladov budúceho vývoja objektu sa v stratégii kladie dôraz 1. na ovplyvňovanie parametrov tohto vývoja hospodárskou politikou a 2. na kritériálne postavenie cieľov vývoja, ku ktorým sa hľadajú možné kombinácie predpokladov. Z hľadiska úsudku AK – TAK možno jadro stratégie definovať výrokom: AK sa má dosiahnuť cieľový stav reality, TAK, s prihliadnutím na objektívne predpoklady vývoja, treba uplatniť zistenú kombináciu hospodárskych politík a inštitucionálnych zmien.

Z porovnania definície prognózy a stratégie vyplýva, že v prvej z nich vystupuje do popredia poznávací a v druhej cieľová funkcia. Zrejme je, pravda, aj značná komplementarita oboch týchto funkcií. V dôsledku nej sú prognózy a stratégie dva príbuzné, navzájom sa dopĺňajúce, ba dokonca aj prelínajúce sa žánre, ktoré sa obvykle vypracúvajú a existujú vo vzájomnej symbióze. Mnohé prognózy sa v logike svojich zistení púšťajú do strategických úvah. Poznáme dokonca prognózy, ktoré sú nie mechanickou zmesou, ale priam zlúčeninou prognostických a strategických štúdií. Mám na mysli rozsiahly komplex prognóz vedecko-technického, hospodárskeho, sociálneho a súhrnného rozvoja vypracovaných v SAV v 80. rokoch minulého storočia, vo výsledkoch ktorých zaznela nekompromisná požiadavka na neodkladnú zmenu stratégie spoločensko-ekonomického rozvoja.

Ak na jednej strane prognózy obsahujú prvky strategického uvažovania, či niekedy prechádzajú do stratégií, tak na strane druhej sa strategické štúdie zvyčajne nemôžu vyhnúť, ba dokonca využívajú prognostické pasáže vtedy, keď ich kvalitatívnu analýzu treba podporiť či odvíjať od kvantifikovanej predstavy spojenej najmä s pôsobením iných faktorov než inštitúcie a hospodárska politika. Treba však podotknúť, že vnútri aktivít zameraných na stratégie dostáva produkcia prognóz isté limity, vodidlá, usmernenia. Ťažiskovou súčasťou tvorby stratégií je analýza spôsobov realizácie ich variantných cieľov. Je to zároveň analýza možností ich uskutočnenia, ktorá z množiny prognóz ponúkajúcich varianty rozvojových cieľov vylučuje pochybné, nereálne, voluntaristické.

Prognostické pohľady (na vývoj výkonnosti a s ním spojený vývoj zdrojov, na demografický vývoj, zmeny situácie na trhu práce a pod.) sú prítomné aj v HS 2020. Robili sa v čase vrcholiacej krízy (r. 2009); aj preto sú triezve, nezakladajú

si optiku tigrích skokov, zotrúvajú v pásme dosiahnuteľných výsledkov. Veľké omyly vo viacročných prognózach nie sú nevyhnutné.

Nepresnosti prognóz neodôvodňujú teda ich paušálne odmietanie. Je to skôr výzva na prečistenie ich obsahu od detailov, ktoré nie sú potrebné pri koncepčných strategických úvahách, alebo sú ovplyvnené nepredvídateľnými okolnosťami, ale aj výzva na skvalitnenie metód (menej extrapolácie a viacej expertných hodnotení, používanie modelov reflektujúcich faktory pôsobiace v jednotlivých fázach konjunktúrneho cyklu). Ide tu aj o dôslednejšie využívanie variantného prístupu a ich pravidelné spresňovanie.

3. Princípy, alebo ako pokračovať v tvorbe rozvojových stratégií

Pri inovovaní rozvojových stratégií by sa, po prvé, mali využívať skúsenosti získané v ich doterajšej (aj dávnejšej) produkcii a, po druhé, do úvahy by sa mal vziať obsah otázok, ktorým sa bude venovať osobitná pozornosť. Z takto získaných informácií možno formulovať princípy tvorby a využívania stratégií, ktoré majú sčasti povahu metodologických poznatkov a pravidiel, no vyslovujú aj požiadavky voči prostrediu, v ktorom by sa strategické reflexie mali vykonávať. V týchto smeroch článok prináša niekoľko na diskusiu určených myšlienok dotýkajúcich sa nielen ekonomicky zameraných, ale aj ďalších s nimi spojených strategických štúdií.

3.1. Zakotvenie v národohospodárskom výskume

Ekonomické otázky, riešenie ktorých je potrebné na inováciu HS 2020, sú spolu s ich nevyhnutnými presahmi také široké, že vedú k odkrývaniu trendov v celom komplexe makroekonomickej problematiky, a to nielen na všeobecnej rovine, ale predovšetkým so zreteľom na ich prejavy v slovenskej ekonomike. Vzhľadom na obsahovú nadväznosť (hoci nie identitu) strategických štúdií na makroekonomickú analýzu, nejde tu o navzájom konkurenčné či prekážajúce si aktivity. Moje čerstvé skúsenosti sa plne zhodujú s viac než pred štvrtstoročím vysloveným konštatovaním, že „prognostické koncepcie a závery [znova pripomínam, že autor mal na mysli aj koncepcie a závery strategické – I. O.] by mali predstavovať prirodzené vyústenie výsledkov základného výskumu, predovšetkým jeho poznatkov o dlhodobých tendenciách spoločenského reprodukčného procesu. V konkrétnej výskumnej praxi nie je však spomínaná nadväznosť vždy celkom prehľadná a priamočiara. Výsledky základného výskumu nemusia automaticky obsahovať explicitnú výpoveď o perspektívnom formovaní určitého konkrétneho javu alebo procesu. Je práve úlohou prognostiky, aby uskutočnila

transformáciu príslušných výsledkov do príslušnej výpovede pomocou jej vlastných špecifických prístupov, metód a techník. Uvedený moment nijako neruší predchádzajúci záver, že základný výskum je prirodzeným „prameňom“ prognostických úvah o dlhodobom smerovaní spoločenského vývoja. Nebolo by preto správne zvoliť na tvorbu súhrnnej prognózy také koncepčno-metodologické prístupy, ale ani organizačné formy, ktoré by umelo oddeľovali „profesionálnu“ prognostiku od jej spomenutých prirodzených východísk“ (Hoffmann, 1984, s. 967).

Na Hoffmannom formulovaný záver, ktorý v plnom rozsahu potvrdili práce na HS 2020, sa možno pozrieť aj z inej strany. Ak je vypracovanie a inovovanie stratégie hospodárskeho rozvoja prirodzeným vyústením a dotváraním poznatkov národohospodárskeho výskumu, tak tvorba hospodárskej stratégie je plnenie úlohy, ktorej sa pracovisko orientované na národohospodársky výskum nemôže vzdávať. Možno ju označiť za imperatív samotného poznávacieho procesu, ktorý nie je viazaný na vonkajšiu objednávku, povinnosť analogickú napríklad tomu, ako sa poznatky v biologických vedách dopracúvajú do impulzov pre aplikovaný farmaceutický výskum.

To isté čo na pracoviská, vzťahuje sa, prirodzene, aj na jednotlivých výskumníkov zapojených do tvorby stratégií. Úspešní v nej môžu byť len ľudia kompetentní v konkrétnej skúmanej oblasti, isteže oboznámení s metódami analýz budúcnosti. Málo dosiahnu hoci aj suverénni znalci prognostických či iných príbuzných metód, pokiaľ sú nekompetentní v obsahovej stránke zisťovanej problematiky. Pre spravodlivosť treba uviesť, že pracovníci inštitúcií orientovaných na výskum budúcnosti vedia robiť kvalitné prognózy i stratégie za predpokladu, resp. vďaka tomu, že „sú doma“ v niektorej oblasti základného výskumu. Nevyhnutná prevaha pracovníkov, ktorí sú pri vypracúvaní stratégie oboznámení primárne s konkrétnymi otázkami budúceho sociálno-ekonomického vývoja, nevyklučuje, ba skôr predpokladá ich spoluprácu so špecialistami v oblasti prognostických metód.¹³

3.2. Od čiastkových analýz k zovšeobecňujúcim syntézam

Zakotvenie strategických štúdií v národohospodárskom výskume je odôvodnené potrebou ich založenia na analýzach rôznych stránok hospodárskej skutočnosti. V národohospodárskom výskume môžu vznikať analýzy (1) cieľov rozvoja; (2) problémov vytvárajúcich jeho prekážky či ohrozenia; (3) procesov prebiehajúcich v ekonomike; (4) zdrojov rozvoja; (5) odvetví, resp. sektorov ekonomiky; (6) hospodárskych politík. Jednotlivé analýzy patriace do tejto štruktúrovanej

¹³ Dokladám to osobnou skúsenosťou kontaktu s O. Patarákom, ktorý po prečítaní jednej z prvých verzií HS 2020 odôvodnene odporúčal venovať viac pozornosti kvalitatívnym aspektom budúceho vývoja.

množiny treba vypracovať samostatne. Ozajstný úžitok pre vypracovanie strategických štúdií však prinesú až po zovšeobecňujúcom zhodnotení každej z uvedených skupín analýz. Do obsahu týchto zovšeobecňujúcich analýz patrí:

V skupine (1) je to stanovenie kvalitatívnych i kvantitatívnych cieľov rozvoja, zisťovanie ich zdrojovej i časovej náročnosti, vzťahu, aký majú k ich realizácii objektívne procesy prebiehajúce v ekonomike, úlohy, ktoré pri ich dosahovaní majú, resp. môžu mať, trh a hospodárska politika, resp. súkromný, verejný a občiansky sektor. Nemalo by chýbať ani zistenie súvislostí medzi jednotlivými cieľmi, stanovenie ich hierarchie, priorít, a napokon ich väzby na hospodárske politiky.

V skupine (2) je potrebná tak diagnóza problémov prerastajúcich do prekážok a ohrozenia ekonomiky, ako aj náčrt terapie založený na zisťovaní príčin ich prieniku do ekonomiky. Zovšeobecňujúce pohľady sa zameriavajú najmä na hľadanie možných spoločných príčin viacerých negatívnych javov, akými môžu byť napríklad nerešpektovanie niektorého z nevyhnutných atribútov stratégie rozvoja zistených v porovnávej analýze 13 najrýchlejšie sa rozvíjajúcich ekonomík (World Bank, 2008, s. 21), nevhodná, zastaraná a kontraproduktívna stratégia rozvoja a pod.

V skupine (3) sa venuje pozornosť priebehu procesov vplývajúcich na realizáciu prioritných kvalitatívnych i kvantitatívnych cieľov rozvoja, teda na demografické procesy a iné procesy vyúsťujúce do utvárania pracovného potenciálu, na proces tvorby úspor a investícií vo vzťahu k hospodárskemu rastu. Podobne aj na procesy ovplyvňujúce kvalitu života. Z celkového pohľadu je tu významná proporcionalita výsledkov sledovaných procesov.

Skupina (4) sa nezaobíde bez analýzy zdrojov rozvoja, a to tak prírodných, ľudských i finančných vo vzťahu k prioritným cieľom rozvoja (a to nielen ekonomického, ale aj sociálno-kultúrneho!), ako aj z hľadiska možnosti reprodukcie skúmaných zdrojov. Hodnotiaci pohľad by mal byť dovedený do variantného náčrtu účelného rozdelenia zdrojov, príp. jeho zmien v časovom horizonte stratégie.

Skupina (5) predstavuje súbor analýz zisťujúcich možnosti rozvoja jednotlivých odvetví. Dôležité je vypracovanie analýz podľa jednotnej osnovy, v ktorej by nemala chýbať predstava o svetových trendoch technológií, dopytu (potrieb), pohybu kapitálu, ale aj využitie poznatkov o produkčnej, vzdelávacej a výskumnej báze daného odvetvia na Slovensku.

Odvetvové pohľady na štruktúrne zmeny v ekonomike sú príležitosťou na zapojenie štruktúr podnikateľského sektora do tvorby rozvojovej stratégie. Ich užitočnosť bola pochopená až v závere prác na HS 2020, a preto sa vo vzťahu k odvetviam priemyslu vykonali len výberovo. Inovovaná stratégia vylepší ich rozvojovú koncepciu v celom komplexe priemyslu a ekonomiky podľa spoločných kritérií.

V skupine analýz (6) bude pravdepodobne potrebné už v najbližších rokoch skúmať väzby medzi podskupinou hospodárskych politík vykonávaných Európskou úniou a podskupinou národných hospodárskych politík. Pozornosť by sa mala sústrediť na základné politiky formujúce úroveň makroekonomickej stability a na komplexnú priemyselnú politiku vplyvajúcu na kvalitu fungovania podnikateľského sektora.

Okrem prechodu od jednotlivých analýz k všeobecnejším hodnotiacim pohľadom na ich jednotlivé skupiny je pre strategické štúdie významné aj vyššie – druhé poschodie zovšeobecnení zamerané na skúmanie väzieb medzi uvedenými skupinami analýz. A napokon sa v strategických analýzach a syntézach musia skúmať súvislosti medzi pohybom jednotlivých oblastí spoločenského života, teda súvislosti medzi hospodárskym, sociálnym, kultúrnym, environmentálnym a politickým vývojom. Tu už tvorba stratégií nadobúda interdisciplinárnu dimenziu.

3.3. Interdisciplinárny prístup

Reflektovanie viacerých problémových okruhov, v ktorých by sa mali zisťovať ťahy budúceho sociálno-ekonomického vývoja, odôvodňuje interdisciplinárny prístup. „Pravda, interdisciplinárnosť nie je cieľom, samoúčelom. Odstraňuje sa prostredníctvom nej jednoaspektovosť vedeckého pohľadu na skutočnosť a dosahuje sa smerovanie k celostnosti.“ Ide pritom o interdisciplinárnosť dvojakého typu. V prvom prípade „každá vedná disciplína pripadajúca do úvahy pre spoluúčasť na tvorbe súhrnnej prognózy rozvoja spoločnosti si musí pestovať interdisciplinaritu vo svojom vlastnom vnútornom rámci, musí prekonávať svoju uzavretosť“. Okrem tejto prvoplánovej interdisciplinariny však potrebujeme aj jej „iný typ“, pre ktorý „potrebujeme... špecialistov na nešpecializáciu, špecialistov na spájanie, prieniky a interakciu špecializovaných vedných oblastí“ (Markuš, 1988, s. 763).

Uplatnenie prvoplánovej, teda do parciálnych štúdií zakomponovanej interdisciplinariny sa síce gestorom SRSS vyžadovalo, narážalo však na prekážky dané obmedzeným časovým limitom vznikajúcim v dôsledku niekedy zdĺhavého hľadania spolupracovníkov s potrebnou kvalifikáciou a ochotou na spoluprácu. Pôsobil tu aj dôraz, ktorý sa v niektorých častiach SRSS kládol na riešenie aktuálnych úloh. Úvahy o možných komplexných zmenách v stavoch a štruktúrach v niektorých jej častiach nie sú rozpracované, a preto na ne HS 2020 nemohla reagovať. Riešenie spočíva v pokračovaní prác na stratégii, pri ktorom si spracovatelia jednotlivých strategických štúdií budú vzájomne predkladať a zodpovedať otázky.

Využitie interdisciplinárneho prístupu má pre vypracovanie stratégie hospodárskeho rozvoja principiálny význam tým, že jej pomáha prekonávať redukciu ekonomického vývoja do technicko-ekonomickej polohy hospodárskeho rastu,

určovaného iba ekonomickými faktormi. Vede ekonómov k tomu, aby v reflektovaní budúcnosti vzali do úvahy aj možné zmeny formálnych i neformálnych inštitúcií, hodnôt a postojov občanov vytvárajúcich sociálny kapitál a pod.

Za obzvlášť dôležitú považujem spoluprácu a dialóg medzi stratégiami sociálno-kultúrneho a hospodárskeho rozvoja. Hospodárska stratégia 2020 zistila, že sociálny a hospodársky rozvoj majú z hľadiska zdrojov konkurenčnú, no z hľadiska výsledkov kooperačnú povahu. Pri vzájomnom zladení môžu priniesť synergický efekt, ktorý je pridanou hodnotou ich spoločného pôsobenia. Zisťovanie a analýza oblastí vzniku týchto synergických efektov by mala pokračovať.

V Hospodárskej stratégii 2020 a ešte viac v ekonomickej časti skôr vypracovanej Dlhodobej vízie (Šikula a kol., 2008) sa pociťuje slabosť pohľadu na vývoj inštitucionálneho rámca, ktorý by vyvažoval makroekonomický prístup a vytváral pevnejšiu bázu na ekonomické projekcie. Východiskový význam tu má doteraz chýbajúci pohľad na to, ako bude vyzerat' slovenská spoločnosť na konci obdobia skúmaného v stratégii či vízii, aké zmeny nastanú v jej štruktúrach, hybných silách, sebareflexii a pod. Od toho sa môžu odvíjať úvahy o zmenách sociálnych, politických a aj ekonomických inštitúcií.

Bez interdisciplinárneho prístupu sa nezaobídu ani strategické úvahy o možnostiach a spôsoboch dosahovania rovnováhy medzi hospodárskym rastom zabezpečujúcim reálnu i sociálnu konvergenciu a ekologickou udržateľnosťou rozvoja z hľadiska rozdeľovania i využívania zdrojov a nastavenia kompetentných politík. Súčasťou skúmania tohto súboru otázok by malo byť aj hľadanie ciest k rozvoju zelenej ekonomiky.

3.4. Variantnosť a nezávislosť

Variantné uvažovanie o budúcom vývoji sa v HS 2020 využíva v náčrte scenárov budúcich trendov, ale aj v komparácii možností a dôsledkov rôznych prístupov hospodárskej politiky k riešeniu nazretých problémov. V častiach SRSS zameraných prevažne na riešenie aktuálnych problémov sa princíp variantnosti uplatnil v menšom rozsahu. Rozšírenie jeho využívania v ďalšej etape strategických štúdií by sa nemalo zakladať na doteraz frekventovanej kontrapozícii pesimistického a optimistického scenára, v ktorej je prvý z nich iba tmavým pozadím na vyniknutie autorsky preferovaného „scenára žiaduceho vývoja“.

Variantná analýza zahrnujúca hodnotenie (zisťovanie predností i nedostatkov) do úvahy prichodiacich spôsobov riešenia úloh a problémov je potrebná aj preto, lebo expertne vypracované strategické štúdie nie sú, a ani nemôžu byť totožné s vládou realizovanými stratégiami. Vlády majú za výsledky svojich zásahov do sociálno-ekonomického vývoja politickú zodpovednosť, ktorú nemožno preniesť na pracoviská vypracúvajúce odporúčania na strategické rozhodovanie.

Vlády ako iniciátori vypracovania stratégií by preto od nich mali vyžadovať nie solitérne návrhy konkrétnych riešení, ale čo najdôkladnejšiu analýzu a zhodnotenie variantných možností pre ich vlastné rozhodovanie o zásadných otázkach strednodobej rozvojovej politiky. Na druhej strane, experti vypracúvajúci strategické štúdie by mali chápať svoje poradcovské postavenie bez ambície vstupu do rozhodovacieho procesu, a to ani v podobe člena nejakej štvorpartity. Lebo ani v tej by (na rozdiel od jej ďalších článkov tvoriacich súčasnú tripartitu) nemali na svojich pleciach ťarchu reálnej zodpovednosti. A ani by sa nemali domáhať spoluzodpovednosti za rozhodovanie politických subjektov, pretože by sa tým vzdávali svojho nezávislého postavenia v poznávacom procese.

Reflexie budúcnosti vo všetkých ich podobách (futureslogickej, prognostickej či zameranej na tvorbu stratégií) robia výskumní pracovníci, povinní rešpektovať nezaujatý vedecký prístup. Jeho pravidlá odporúčané pri analýze možných budúcností uviedol F. Gál (2003, s. 12) v súbore požiadaviek.¹⁴ Tvoria *morálny kódex*, v ktorom sú zmixované dlhoročné skúsenosti autora v prognózovaní so štipkou jeho ideovej orientácie, najmä pokiaľ ide o skepsu voči možnosti praktického využívania výsledkov anticipatívneho myslenia. Hoci ich nemožno považovať za záväzné desatoro, predsa len sú postulátmi nezaujatého výskumu v oblasti ohrozenej subjektivitou a s ňou spojenými záujmami. Tie však do realizácie uvažovaného morálneho kódexu môžu preniknúť, a zvyčajne aj prenikajú, cez pravidlo neskrývať a ergo uplatňovať svoje hodnotové zázemie. Dôslednejšie uplatňovanie uvedeného morálneho kódexu by pri inovovaní stratégií malo byť samozrejmé.

3.5. Konsenzuálnosť

Rôznosť v spoločnosti pôsobiacich záujmov sa prejavuje v rozdielnosti požiadaviek na hospodárskopolitické riešenia a s nimi spojené projekcie budúcnosti. Rovnako je však zrejmé, že realizovať sa môže iba jedna, celou societou prijatá stratégia, a to kontinuálne v období, počas ktorého sa pri moci striedajú vlády vyznávajúce rôzne hodnoty a presadzujúce rozdielne hospodárske politiky.

Aj v zovšeobecnení skúseností najrýchlejšie sa rozvíjajúcich ekonomík sa konštatuje, že v demokraticky fungujúcich krajinách „sa súperiace politické strany dohodli na podpore rastovej stratégie počas ich vládnutia“ a vďaka tomu mohla „úspešná rastová stratégia podporená dôverou verejnosti prežiť vládu, ktorá ju uplatňovala“ (The Growth Report, 2008, s. 3).

¹⁴ „1. Nevnesieš do svojej práce osobný a politický záujem. 2. Nevstúpiš do služieb moci. 3. Nezatajíš svoje hodnotové zázemie. 4. Nebudeš skrývať limity metód a postupov, ktoré ponúkaš. 5. Budeš skeptický k výsledkom svojej práce. 6. Urobíš všetko, aby sa uvažovanie o možných budúcnostiach nestalo exkluzívnou výsadou úzkej skupiny ľudí. 7. Nezabudneš, že prvoradým účelom prognózovania je rozvíjanie schopnosti ľudí myslieť anticipatívne, a nie predvídať. 8. Nestaneš sa otrokom akejkoľvek teórie či metódy. 9. Nezatúžiš po manipulácii verejnosti v mene svojich predstáv o budúcnosti. 10. Neprepadneš viere, že existuje jediná cesta zmeny.“

Pri uzatváraní kompromisnej dohody o obsahu a zameraní rozvojovej stratégie vstupujú do hry nielen rozdiely v hodnotovom a z neho vyplývajúcom hospodárskopolitickom zameraní politických rivalov, ale aj ich prestíž, resp. snaha získať politické body za starostlivosť o budúcnosť krajiny. Preto je – ako o tom svedčia doterajšie skúsenosti s osudom rozvojových stratégií na Slovensku – ich konsenzuálne prijatie ak nie rovnako obťažná, tak aspoň rovnako komplikovaná úloha ako ich vypracovanie.

K hľadaniu a dosahovaniu konsenzu o rozvojovej stratégii by mohlo prispieť:

- Dohodnutie spoločnej (o idey Ústavy SR sa opierajúcej) hodnotovej bázy rozvojových stratégií. Od tohto základu by sa odvíjalo určenie hlavných (najmä kvalitatívnych) cieľov udržateľného hospodárskeho rastu a solidárneho (inkluzívneho) rozvoja spolu so stanovením zásadných kritérií na fungovanie hospodárskopolitického rámca, v ktorom by sa mali uskutočňovať ciele stratégie. Čím menší počet rozvojových úloh by obsahovala dohoda politických síl o stratégií rozvoja a čím všeobecnejší by bol dohodnutý hospodárskopolitický rámec ich realizácie, tým väčší priestor by zostával vládnucim stranám na to, aby dohodnuté hlavné línie stratégie uskutočňovali vlastnou hospodárskou politikou. To by, prirodzene, uľahčilo vytváranie uvažovaného konsenzu.

Konsenzuálne prijatie stratégie by mohlo mať nielen proklamovanú, ale aj tichú podobu. Každá vláda by schválila vlastnú stratégiu, v ktorej by sa mlčky akceptovali ťažiskové body dlhodobej stratégie. To je napokon slovenská realita kontinuálneho – doteraz, žiaľ, iba verbálneho zamerania rozvojových stratégií na vytváranie vedomostnej ekonomiky.

- Rozhodnutie o vytvorení inštitucionálnej bázy na pôsobenie skupiny expertov, ktorí by na dohodnutej hodnotovej báze hľadali možnosti rozvojovej politiky. Inštitucionalizácia tvorby strategických štúdií môže mať rôzne podoby. Jednou z lepších by bol Inštitút strategických štúdií, ktorý by najmä vlastným (sčasti interdisciplinárnym) výskumom a svojimi ideami, ale aj organizačne koordinoval tvorbu čiastkových stratégií. Málo funkčnou podobou by bol úrad, ktorý by mal sklon k zadávaniu úloh, produkovaniu smerníc a správ bez dostatočnej spôsobilosti k samostatným tvorivým aktivitám.

- Poverenie inštitúcie vypracúvajúcej strategické štúdie na ich odovzdávanie grémiu zostavenému zo zástupcov vládnucich i opozičných strán. Takýmto grémium by mohol byť napríklad parlamentný výbor pre otázky dlhodobého rozvoja, resp. pre rozvojovú stratégiu.

- Keďže tvorba strategických štúdií a analýz, na báze ktorých stratégie vznikajú, je výsledkom výskumných aktivít, na jej koncepčné riadenie by sa ustanovila vedecká rada zložená z osobností akceptovaných politickým spektrom i odbornou verejnosťou. Dôveryhodnosť strategických štúdií by to posilnilo.

4. Funkcie stratégií a regulácia trhovej ekonomiky

Stratégie majú analyzovať budúce, resp. do budúcnosti smerujúce situácie a procesy v ekonomike, resp. v spoločnosti. Ich priebeh, príčiny i dôsledky spolu (pri pozitívnych prípadoch a trendoch) s hľadáním možností ich posilnenia a využitia, alebo (pri negatívnych javoch) s vytypovaním postupov na (prinajmenej) oslabenie ich pôsobenia. Z uvedeného je na prvý pohľad zrejmá **poznávacia funkcia stratégií**. Charakteristika obsahu a spôsobu tvorby stratégií však svedčí aj o tom, že sa v nich prekračuje ich poznávacia funkcia. Môžu a mali by sa stať východiskom hospodárskopolitických rozhodnutí meniacich rámcové podmienky fungovania ekonomiky, resp. všetkých subjektov tvoriacich jej živé tkanivo. Okrem poznávacej (ale s ňou nerozlučne spojenej) majú teda stratégie aj **praktickú funkciu**, ktorá pôsobí ako „**regulačná i motivačná funkcia** [zdôraznil I. O.] cieľov sociálno-ekonomického rozvoja“ (Hoffmann, 1984, s. 973) a – dodajme – aj zisťovania schodných ciest k ich realizácii.

Téza o prakticko-regulačnej funkcii stratégií si vyžaduje aspoň stručný komentár. Keďže iniciátorom tvorby a vykonávateľom využívania stratégií je štát, tak sa za regulatívnym potenciálom stratégie vynára hrozba opakovania štátneho riadenia hospodárstva a iných okruhov spoločenského života. Na tomto základe vznikajú voči stratégiám podozrenia a averzie vedúce až k ich úplnému odmietaniu. Na druhej strane práve v krízových časoch, keď fungovanie trhov zaškriepalo, výraznejšie rezonujú hlasy o rozširovaní funkcií a posilňovaní pozície štátu v ekonomike, ktoré môžu dať za pravdu protivníkom stratégií.

Žiaden úhybný myšlienkový manéver nezastrie blízkosť stratégií k regulačným procesom. Na jej zhodnotenie je potrebný pohľad na samotnú reguláciu, na jej miesto v trhovej (kapitalistickej) ekonomike.

Bohatým historickým materiálom – od antického Ríma, cez stredovek až po súčasnosť – je podložený názor, že „regulovať, alebo neregulovať – to nie je otázka. Voľný trh nikdy neexistoval, a ak by sa aj dal vytvoriť, nik by s ním žiť nechcel... Riadenie trhu môže byť aj nadmerné, aj poddimenzované... nikdy sa však nedá celkom odstrániť“ (Etzioni, 2009, s. 40). Či je regulácia trhu prospešná, alebo škodlivá, to (aj podľa Etzioniho) závisí od mnohých okolností. Od predmetu regulácie, jeho cieľa, spôsobu, obdobia, v ktorom sa vykonáva, od jej vedľajších účinkov a pod. V každom prípade nemusí byť strašiakom ani pojem *regulácia*, ani jej reálne vykonávanie. Obávať sa treba regulácie nevhodnej, neprimeranej, s negatívnymi dôsledkami. Treba si preto postaviť otázku, na akú reguláciu, na aký jej typ, cieľ a obsahové zameranie by mali, alebo nemali slúžiť stratégie.

V The Growth Report (WB, 2008) sa, ako sme už na začiatku state spomenuli, uvádza, že v krajinách, ktoré aj vďaka využívaniu stratégií dosahovali obzvlášť vysoké tempá rastu, ponechávala sa alokačná funkcia trhu, resp. v rukách na trhu

pôsobiacich podnikateľov, domácností a pod. Od tejto skúsenosti je blízko k téze, že ak má trh vykonávať svoju alokačnú funkciu efektívne, v prospech vysokých temp rastu, mala by byť regulácia opierajúca sa o stratégie vykonávané v prospech trhu. Tento zdanlivý paradox je a mal by zostať realitou moderného kapitalizmu.

Na základe analýzy fungovania kapitalizmu v druhej polovici 18. a v prvej polovici 19. storočia dospel Marx k záveru, že priemyselnou revolúciou iniciované zospoločnenie výroby sa dostalo do protirečenia so súkromnou formou jej využívania. Riešenie tohto protirečenia videl vo vyvlastnení čoraz koncentrovanejšieho kapitálu (kapitalistov) a v následnom spoločenskom riadení celej ekonomiky (Marx, 1959). V priebehu necelého polstoročia po Marxovej smrti sociálno-ekonomický vývoj sveta bifurkoval. V Rusku a v celom rade ďalších krajín sa idea spoločenskej kontroly a regulácie ekonomiky uskutočnila v podobe jej štátneho riadenia využívajúceho centrálné direktívne plánovanie. Ešte skôr, pred koncom 19. storočia sa medzníkom vo fungovaní kapitalizmu stal v USA prijatý a využitý Shermanov protitrustový zákon. Bol namierený a pôsobil proti Marxom zistenej bezhraničnej a sebazničujúcej koncentrácii kapitálu. Po ňom sa v Spojených štátoch i mimo nich postupne (najmä v krízových obdobiach) posilňovala spoločenská regulácia trhovej ekonomiky (najmä prostredníctvom menovej, fiškálnej a dôchodkovej politiky, ale aj kreovaním a zmenami inštitúcií vytvárajúcich právny rámec fungovania hospodárstva).

V dvoch tretinách 20. storočia prebiehala súťaž dvoch hospodárskych systémov s úplne odlišnými spôsobmi spoločenskej kontroly a regulácie hospodárskeho života. Jasným víťazom tejto súťaže sa stal systém, ktorý vo svojej novej vývojovej etape zachoval všetko pozitívne zo svojho východiskového obdobia, a najmä trh, ktorý vo svojich dvoch navzájom prepojených rolách – ziskovo-motivačnej a koordinačno-kooperatívnej – je liahňou iniciatív hľadajúcich a vytvárajúcich nové ciele a riešenia na uspokojovanie individuálnych a kolektívnych potrieb.

Systém centrálného plánovania (vychádzajúci z úsilia o brutálnu akumuláciu štátneho kapitálu, neprekonaných reminiscencií na samodržavie a svojvoľnej interpretácie niektorých myšlienok Marxa – ten, ako je známe, odmietal sformulovať vlastnú predstavu o ekonomickom systéme socializmu), ktorý koordinačno-organizujúcu rolu trhu hlboko podcenil, sa zatratením trhu zriekol mechanizmu schopného prinášať zmeny nielen kvantitatívne, ale aj kvalitatívne. A tak sa, po vyčerpaní zdrojov extenzívneho rastu, musel poza vlastné plecia obzerať za tým, čo je nové v kapitalistickom svete, aby sa to pokúšal napodobniť.

Vzhľadom na skúsenosti z komparácie výsledkov fungovania uvažovaných ekonomických systémov by viditeľná ruka – spoločnosť mala aj za pomoci

stratégií regulačne pôsobiť predovšetkým v prospech hladkého fungovania trhu.¹⁵ Tak ako si, na druhej strane, efektívna trhová koordinácia v rozvinutom kapitalizme vyžaduje primeranú mieru spoločenskej kontroly a regulácie. Pochopenie tejto nevyhnutnej súvislosti však niekedy slabne. V dôsledku toho nie sú regulačné trendy priamočiarou kumuláciou racionálnych riešení. Koncom 70. rokov 20. storočia boli prerušené érou deregulácie. Tá na jednej strane podporila rozvojové (najmä globalizačné) procesy, no spolu s tým viedla aj ku krízovým zlyhaniam trhu a pochopeniu potreby posilniť reguláciu dokonca aj na nadnárodných úrovniach, najmä pokiaľ ide o reguláciu bankového sektora, finančných trhov a medzinárodných tokov kapitálu.¹⁶

Treba ešte zdôrazniť, že viditeľnú regulujúcu ruku spoločnosti nemožno stožtožniť so štátom. Do ekonomiky zasahujúca spoločnosť sa skladá nielen zo štátnych inštitúcií, ale aj z obcí a regiónov, zo záujmových (podnikateľských, zamestnanecko-odborových, spotrebiteľských) a občianskych združení. Ak sa teda hovorí, že v súčasných krízových časoch sa posilňuje a rozširuje potreba spoločenských zásahov do ekonomiky, nemalo by sa to ani v strategických štúdiách vzťahovať len na štát, resp. na verejnú správu (popri štáte do nej možno zaradiť aj samosprávu), ale aj na všetky v spoločnosti pôsobiace mimovládne inštitúcie, resp. občiansky sektor.¹⁷

Svoju praktickú funkciu naplnia stratégie tým, že sa stanú poznatkovou bázou pre voľbu hospodárskych a iných politík a tým aj pre zmeny s nimi spojených inštitúcií. Takýmto spôsobom stratégie môžu ovplyvniť fungovanie a dlhodobé

¹⁵ Na pripomenutie rastúcej potreby spoločenských zásahov do ekonomiky možno uviesť, že bez nich sa aj inak dobre fungujúci kapitalizmus môže zadávať exkrementmi z vlastnej produkcie, že bez regulácie rozdeľovania by rast nerovností vyústil do sociálnych búrok s nepredvídateľnými dôsledkami, že bez regulácie finančných trhov ich rozpínavosť deštruuje iné segmenty trhu a celý trhový mechanizmus. Rovnako je zrejmé, že bez regulačných zásahov do fungovania európskeho trhového (i politického) priestoru a do s ním spojených inštitúcií môžu v Európe začať prebiehať dezintegračné procesy. V nadväznosti na to možno poukázať na názor R. Sulíka, ktorý pochopil, že vytváranie eurovalu nie je len finančná operácia. V nadpise svojej brožúry *Euroval – cesta k socializmu* (2011) vystihol podstatu inštitucionálnej zmeny vytváranej eurovalom, to, že sa ním posilňuje spoločenská kontrola v meradle celoeurópskej ekonomiky. V slovách „cesta k socializmu“ pejoratívne zdôraznil to, čo má spoločenská kontrola európskeho typu spoločné s nami prežitým reálnym socializmom. Zároveň však zakryl, v čom sa oba uvažované systémy spoločenskej kontroly navzájom podstatne rôznia.

¹⁶ Príkladom zlyhania trhu na nadnárodnej úrovni je napokon aj súčasná dlhová a platobná kríza v eurozóne; na národných úrovniach rôzne investičné bubliny. Do dejín svetovej ekonomiky sa priam núka írsky realitná bublina, v ktorej sa z celkového počtu 553 tis. v predkrízových rokoch postavených domov ukázalo takmer 300 tis. ako nepredajných. Väčšina z nich sa búra a pôda pod nimi sa predá poľnohospodárom (Tvardzík, 2012).

¹⁷ Na základe zhrnutia poznatkov zo širokej medzinárodnej diskusie sa postavením, štruktúrou i úlohami občianskeho sektora zaoberá M. Potůček. Charakterizuje ho ako „inštitucionalizované vyjadrenie života občana spoločnosti. Tvoria ho organizácie, ktoré sú formou dobrovoľného združenia občanov vyznávajúcich spoločné hodnoty a ochotných spolupracovať na spoločnom diele“ (Potůček a kol., 2005, s. 103).

zmeny spoločenského systému a jeho podsystemov. Lebo, ako uvádza North, kým biologický vývoj druhov je podľa Darwinovej teórie výsledkom pôsobenia faktorov nezávislých od ľudského vnímania, vývoj ľudstva je zámerný proces, do ktorého vstupujú voľby a rozhodnutia ľudí vytvárajúce inštitúcie – politické, sociálne i ekonomické (North, 2005).

* * *

Úvahy o teoreticko-metodologických i praktických stránkach tvorby a využívania stratégií rozvoja sú nanajvýš aktuálne. Hospodárska kríza a ňou vyvolané zmeny vo faktoroch rastu, technológiách, produktivite atď., posilnila dôvody na zmenu vývojevej paradigmy slovenského hospodárstva. Doterajšia bola zakotvená v stratégii, ktorá na začiatku uplynulej dekády pomohla odstrániť príčiny a prekonať dôsledky recidívy transformačnej recesie a prispela k vytvoreniu priaznivých podmienok na etablovanie ZKP v slovenskej ekonomike. Na rad prichádza stratégia zameraná na prechod k znalostnej ekonomike, ktorá rozšíri hodnotné segmenty ZKP, a zároveň upevní ich zakotvenie na Slovensku, ale tiež, ba v prvom rade, pomôže zvýšiť inovačný potenciál a konkurenčnú schopnosť domáceho podnikateľského sektora. Stojí za to porozmýšľať ako by mala vyzeráť. Aj ako sa pre ňu dá využiť to, čo sa už urobilo.

Literatúra

- ACEMOGLU, D. (2008): Introduction to Modern Economic Growth. The Political Economy of Growth. Part VIII. The Political Economy of Growth. Princeton: Princeton University Press.
- ADAM, CH. – DERCON, S. (2009): The Political Economy of Development: An Assessment. *Oxford Review of Economic Policy*, 25, č. 2, s 173 – 189.
- BRADY, D. – SPENCE, M. (2009): Leadership and Politics: A Perspective from the Growth Commission. *Oxford Review of Economic Policy*, 25, č. 2, s. 205 – 218.
- BRUNCKO, M. a kol. (2004): Stratégia konkurencieschopnosti Slovenska do roku 2010. Národná lisabonská stratégia. Bratislava: Ministerstvo financií SR.
- BRUNCKO, M. (2011): Minerva 2.0. Slovensko do prvej ligy. Bratislava: Vláda SR.
- EC (2004): Facing the Challenge. The Lisbon Strategy for Growth and Employment. Report from the High Level Group Chaired by Wim Kok. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. ISBN 92-894-7054-2.
- ETZIONI, A. (2009): The Free Market Versus a Regulating Government. *Challenge*, 52, č. 1.
- GABRIELOVÁ, H. (2010): Možnosti domácich podnikov prispieť k realizácii štruktúrnych zmien. In: ŠIKULA, M. a kol.: Stratégia rozvoja slovenskej spoločnosti. Bratislava: Ekonomický ústav SAV – VEDA, vydavateľstvo SAV. ISBN 978-80-7144-179-3 – ISBN 978-80-224-1151-6.
- GÁL, F. (2003): Slovensko na ceste do neznáma. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- GILL, I. – KHARAS, H. (2009): Gravity and Friction in Growing East Asia. *Oxford Review of Economic Policy*, 25, č. 2, s. 190 – 204.
- GONDA, P. (2003): Fungovanie trhu a regulačné pôsobenie vlády. In: GÁL, F. a kol.: Slovensko na ceste do neznáma. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.

- HOFFMANN, P. (1984): O metodologických, obsahových a funkčných aspektoch budovania cyklického prognostického systému na republikovej úrovni. *Ekonomický časopis*, 32, č. 11, s. 992 – 1004.
- IUS (Innovation Union Scoreboard) 2010 (2011): The Innovation Union's Performance Scoreboard for Research and Innovation. Brussels: European Commission.
- IVO (2003): Slovensko na ceste do neznáma. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- KLINEC, I. (2010): Ekonomická podstata prechodu k informačnej spoločnosti. [Working Paper 26.] Bratislava: Ekonomický ústav SAV. ISSN 1337-5598.
- LUPTÁČIK, M. a kol. (2010): Makroekonomický model na analýzu dlhodobého vývoja slovenskej ekonomiky. In: ŠIKULA, M. a kol.: *Stratégia rozvoja slovenskej spoločnosti*. Bratislava: Ekonomický ústav SAV – Veda, vydavateľstvo SAV. ISBN 978-80-7144-179-3 – ISBN 978-80224-1151-6.
- MARKUŠ, J. (1981): Úvod do spoločensko-ekonomického prognózovania. *Ekonomický časopis*, 29, č. 1, s. 61 – 70.
- MARKUŠ, J. (1988): Metodologické problémy tvorby súhrnnej (celospoločenskej) prognózy. *Ekonomický časopis*, 36, č. 8, s. 758 – 772.
- MARX, K. (1959): *Kapitál I*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry.
- NORTH, D. C. (2005): *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton: Princeton University Press.
- PÚ SAV (2002): *Vízia vývoja Slovenskej republiky do roku 2020*. Bratislava: Prognostický ústav SAV, september.
- POTŮČEK, M. a kol. (2005): *Veřejná politika*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- RODRÍK, D. (2011): *The Future of Economic Convergence*. [Working Paper, No. 17 400.] Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- SULÍK, R. (2011): Euroval – cesta k socializmu. Dostupné na: <www.strana-sas.sk>.
- ŠIKULA, M. a kol. (2008): *Dlhodobá vízia rozvoja slovenskej spoločnosti*. Bratislava: Ekonomický ústav SAV – Veda, vydavateľstvo SAV. ISBN 978-80-7144-168-7 – ISBN 978-80-224-1050-2.
- ŠIKULA, M. a kol. (2010): *Stratégia rozvoja slovenskej spoločnosti*. Bratislava: Ekonomický ústav SAV – Veda, vydavateľstvo SAV. ISBN 978-80-7144-179-3 – ISBN 978-80-224-1151-6.
- ŠŮ SR (2011): *Ročenka priemyslu 2003; Ročenka priemyslu 2011*. Bratislava: Štatistický úrad SR.
- ŠVIHLÍKOVÁ, I. (2010): *Globalizace a krize (Souvislosti a scénáře)*. Praha: Grimmus.
- TVARDŽÍK, J. (2012): Prázdné domy v Írsku zničia buldozéry. *SME*, 23. júla 2012, s. 8.
- WORLD BANK (2008): *The Growth Report, Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development*. Washington, DC: The International Bank for Reconstruction and Development – The World Bank.
- WORLD BANK (2011): Dostupné na: <<https://worldbank.org/about/country-classifications>>; 20. 10. 2011.